Отже, антонімічні зв'язки між параметричними якісними прикметниками можуть бути охарактеризовані тільки за умови з'ясування всіх змістових відношень між ними, своєрідності типів їх групувань і характеру їх взаємодії одне з одним (лексична парадигматика), а також з елементами інших підсистем мови, умов та форм мовного вираження результатів їх семантичного варіювання (лексична синтагматика).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому охарактеризовано специфіку парадигматичних та синтагматичних відношень між антонімічними лексемами.

Одержані результати можуть бути використані у практиці викладання курсу української мови, у проведенні спецкурсів і спецсемінарів.

Література:

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностранная литература, 1961. – 394 с.
2. Комиссаров В.Н. Аффиксальные слова-антонимы в современном английском языке // Филологические науки. – 1962. – № 2. – С. 168 – 174.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 682 с.
4. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). – М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. – 290 с.
5. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.
6. Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
7. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

Умовні скорочення лексикографічних джерел

СУМ – Словник української мови: В 11 томах. – Т. I – XI. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

І.С. Вощикова

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОДИНИЦІ МІРИ І СТУПЕНЯ ВИЯВУ ІНТЕНСИВНОСТІ ДІЇ

Фразеологізми належать до важливих засобів вираження міри і ступеня вияву інтенсивності дії у структурі речення. На матеріалі української мови згадана функція фразеологічних одиниць не була предметом спеціального дослідження, у зв'язку з чим існує безперечна потреба в реалізації відповідного лінгвістичного пошуку.

За класифікацією фразеологічних одиниць, запропонованою В.В.Виноградовим [2, 145–161], у складі фразеологізмів-інтенсифікаторів можна виділити:

1) фразеологічні зрощення: *до ноги,* з сл. *побити, потрощити* – «повністю, остаточно, вщент, до кінця» [6, 439]; *до зеленого (блакитного) змія*, зі сл.

допитися, упитися і под. – «надміру, до нестями» [6, 268]; *на чім (на чому) [тільки] світ стоїть* – «1. зі сл. *лаяти, клясти, проклинати* і т. ін. – не стримуючись...; дуже», «3. зі сл. *кричати, верещати* і т. ін. – несамовито» [6, 632-633] (*І кляв [Григорій]* *на чому світ стоїть* /І.Багряний/);

2) фразеологічні єдності: *до волосинки* – «повністю, до кінця» [6, 123]; *крапля в краплю* – «повністю, дуже» [6, 311]; *до самісіньких риз*, зі сл. *напитися, набратися* – «дуже сильно, до непритомності» [6, 598]; *з усіх ніг* – «дуже швидко, спрожогу» [6, 435] (*А я в воду* *з усіх ніг* *– лясь!* /О.Вишня/);

3) фразеологічні сполучення: *скільки влізе* – «уволю, вдосталь» [6, 117]; *від маківки до п'ят* – «1. Увесь, повністю» [6, 365]; *від і до* – «1. Абсолютно..., все, без винятку. 2. Повністю, до найменших дрібниць» [6, 94]; *на всі боки* – «1. Дуже сильно, всіляко. 3. Навкруги, усім підряд» (…*і почав дядько дивитись* *на всі боки!* /О.Вишня/).

За генетичною класифікацією Л.Г.Скрипник [5, 23] аналізовані фразеологічні одиниці поділяються на: 1) фразеологічні одиниці, утворені на зразок словосполучення: *у саме серце* – «дуже сильно, надзвичайно» [6, 642]; *руками й ногами* – «1. всіма силами» [6, 621]; *скільки хочеш (хоч, хочеться*) – «вдосталь» [6, 752] (*Він сидів на кермі і стернував тихенько дрючком і дивився на неї* *скільки хотів* /І.Багряний/), 2) стійкі фрази, що за структурою нагадують речення (*аж хата трясеться* – з великою силою, дуже сильно [6, 741]; *аж виляски пішли / йшли* – «дуже сильно, з лунким звуком» [6, 76]; *[аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть і т. ін.) / посипались (полетіли, поскакали і т. ін.)* – «дуже сильно» [6, 276].

Доречно виділити ще й третю групу фразеологічних одиниць, які структурно є поєднанням самостійних частин мови (іменника, займенника, дієслова, числівника) із службовими (частками, прийменниками, сполучниками), а саме:

– прийменниково-іменникові конструкції: *через край* – «понад міру, дуже багато» [6, 310]; *до крику* – «дуже сильно» [6, 313]; *без міри* – «уживається для підсилення висловлення; дуже, дуже сильно... // Надзвичайно» [6, 392] (*До болю, до шалу,* *до крику* *закортить* /О.Вишня/);

– прийменниково-займенникові конструкції: *на всю* – «на повну силу, повною мірою» [6, 311]; *в усю* – «на повну силу» [6, 737]; *до чого* – «дуже, надзвичайно» [6, 766];

– прийменниково-числівникові конструкції: *за трьох* – «дуже багато, інтенсивно, віддаючи всі сили » [6, 725]; *за двох* – «дуже багато» [6, 190]; *до нуля* – «зовсім, абсолютно, цілком» (*А Григорій, щоб догодити матері, їв* *за трьох* /І.Багряний/);

– конструкції, до складу яких входять дієслова і службові частини мови: *як є* – «зовсім, абсолютно, повністю» [6, 232]; *як украсти* – «дуже мало» [6, 735]; *аж (тільки) закурить (закуриться)* – «дуже швидко» [6, 246]; *аж споти-*

катися – «дуже швидко» [6, 683] (*А Козьма Трохимович, сеє чувши, та «ких-ких-ких-ких!», та аж за боки брався регочучи* /Г.Квітка-Основ'яненко/).

Варто зауважити, що для багатьох фразеологічних сполучень характерна варіативність, тому такі фразеологічні одиниці у різних контекстах можуть мати незначні відмінності у складі, наприклад: *до сорочок, до самих сорочок* – «наскрізь» [6, 677]; *по вуха, по самі вуха* – «1. дуже сильно, надзвичайно. 3. повністю, зовсім» [6, 141]; *до краю, до самого краю* – «1. Зовсім, повністю, остаточно» [6, 311] (*Доборолась Україна До самого краю* /Т.Шевченко/; *Людське серце До краю обідніло* /П.Тичина/).

Квантитативні фраземи можуть мати дво-, три-, чотири-, п'яти- і більше компонентний склад [8, 367]:

– двокомпонентні: *до чортиків, як цуцика, як (мов, ніби* і т. ін.) *індик (Поштовий урядник не міг вияснити Марії, чому вона не сміє скільки хоче вислати синові хліба* /У.Самчук/);

– трикомпонентні: *з усього духу, як малій дитині, у три горла, що є сили («Ґвалт! рятуйте! Хто в бога вірує!» – кричить Надворі голос що є сили* /Т.Шевченко/);

– чотирикомпонентні: *до титли й коми, як щупак на сковорідці, від слова до слова (Та читайте Од слова до слова, Не минайте ані титли, Ніже тії коми, Все розберіть…*/Т.Шевченко/; *І кляв [Григорій] на чому світ стоїть* /І.Багряний/);

– п'ятикомпонентні: *як до царя на іменини, як (мов, ніби* і т. ін.) *чорт (дідько) за грішну душу.*

На засадах лексико-граматичної будови та синтаксичних функцій фразеологізмів виділяють структурні моделелі: 1) простого речення (*як (мов, ніби і т. ін.) чорт лико (лика) дере*, зі сл. *кричати*), 2) дієслівних сполук (*Він сидів на кермі і стернував тихенько дрючком і дивився на неї скільки хотів* /Багряний/), 3) іменних сполук (*Я... повинна б ненавидіти його, як кажуть, усіма фібрами душі* /Симоненко/), 4) прислівникових сполук (*Хай танчать до упаду* /Л.Костенко/), 5) звороту із словами *хоч, як, мов, немов, ніби* і под. (*Вроді як дама, а їсть, як за себе кидає!* /О. Вишня/; *А харза не стала «стривати», мчала, як помело* /І.Багряний/) [8, 367].

З синтаксичного погляду можна виділити фразеологізми-інтенсифікатори дії, що є грамемами присудкового і обставинного типу (*доходити / дійти до краю* – «1. Досягати найвищого рівня, виявлятися найвищою мірою» [6, 218]; *поїдом їсти* – «3. Дуже дошкуляти, подразнюючи» [6, 282-283] (*А тут ще почала докучати мошка: поїдом їсть* /І.Багряний/); *до [останньої] цяточки (цятки)*– «цілком, повністю» [6, 759-760]; *до смерті (до загину)* – «2. Дуже, надзвичайно» [6, 668] (*Злякався, тільки не зовсім до кінця злякався! Можна дужче злякатися!* /О.Вишня/; *І слухаєш пісні тої журно-тягучої, і забуваєш, що Галі чорноокій їсти до смерті хочеться…*/О.Вишня/).

Квантитативні фразеологізми позначають міру і ступінь вияву інтенсивності дії, швидкість та періодичність перебігу дії, кількість. За своїм значенням вони виступають у синонімічних зв'язках з прислівниками міри і ступеня, наприклад: *до тла* – повністю; *без міри* – дуже, дуже сильно, надзвичайно; *до певної (якоїсь, деякої і т. ін.) міри* – частково, трохи; *з лихвою* – сповна, сторицею; *на макуху* – ущент, цілком, нещадно; *скільки влізе* – уволю, вдосталь; *з розгону* – щосили.

Проте на відміну від прислівників-інтенсифікаторів, фразеологізми-інтенсифікатори не мають розгалуженої градації за шкалою інтенсивності. Вони можуть позначати лише мінімальний або максимальний ступінь, норму або межу вияву інтенсивної дії. Відповідно до цієї основної градації аналізовані фразеологічні одиниці доречно поділити на чотири семантичні групи: 1) група «норма», 2) група «мінімум», 3) група «максимум», 4) група «межа».

До групи «норма» належать фраземи-інтенсифікатори, що мають значення загальноприйнятої норми міри вияву дії в реченні: *в міру* – «1. Стільки, скільки треба; достатньо» [6, 393]. Їх значення становить центр для визначення мінімальної або максимальної міри.

До групи «мінімум» належать фразеологізми-інтенсифікатори, які мають нижчі за норму міру і ступінь вияву інтенсивності дії, наприклад: *краєм вуха* – «1. Трохи, не повністю» [6, 309]; *у тій чи іншій (деякій, певній і т. ін.) мірі* – «частково, трохи, все-таки тощо» [6, 393]; *[і] котові на сльози нема (немає, не вистачить)* – «дуже мало» [6, 430]; *з (як) наперсток* – «2. Дуже мало, трошечки» [6, 424]; *з миру по нитці* – «потроху, помалу» [6, 389]; *на крихту* – «трохи, незначною мірою» [6, 314]; *одним оком* – «1. Трохи, побіжно, між іншим» [6, 467] (*Легко сказати – Крим,… щоб хоч одним на його оком глянути, щоб хоч раз його повітрям дихнути…* /О.Вишня/).

Група «максимум» об'єднує фразеологізми-інтенсифікатори, які позначають вищий за норму ступінь вияву інтенсивності дії, наприклад: *у саме серце* – «дуже сильно, надзвичайно» [6, 642]; *на повний хід* – «дуже інтенсивно, з максимальним напруженням, навантаженням» [6, 745]; *гірше (гірш) гіркої (печеної) редьки (гірчиці і т. ін.)* – «1. Дуже, надзвичайно, великою мірою» [6, 148]; *у три горла* – «дуже багато, досхочу» [6, 161]; *скільки [є] духу; що [є] духу* – «з максимальним напруженням; щосили» [6, 225]; *на всю котушку* – «2. Найбільше з можливого...» [6, 309]; *з усієї (що є, скільки [є] і т. ін.) мочі* – «наскільки можливо; дуже сильно» [6, 410] (*Заскочений нагло сохатий… гнав скільки духу у безвість* /І.Багряний/; *Довго вони, як бачите, Меж мови-розмови Цілувались, обнімались З усієї сили…*/Т.Шевченко/*; Отакий-то наш отаман, Орел сизокрилий! І воює, і гарцює З усієї сили…*/Т.Шевченко/).

До групи «межа» належать фразеологічні інтенсифікатори, які позначають крайній, максимально можливий вияв інтенсивності дії, межу вияву дії. Наприклад: *душею і тілом* – «1. Повністю, до кінця, всім єством» [6, 230]; *на*

(в) дрізки (друзки) – «повністю, дощенту, на дрібні шматочки» [6, 220]; *на макуху* – «ущент, цілком...» [6, 366]; *до [останнього] шеляга* – «абсолютно все, повністю» [6, 775]; *на клоччя* – «вщент або на шматки» [6, 301]; *до кореня* – «повністю, остаточно» [6, 308]; *до решти* – «1. Дощенту, до кінця, остаточно», «2. Повністю, зовсім» [6, 597]; *до краю* – «1. Зовсім, повністю, остаточно» [6, 311] (*Страшна перевтома і голод виснажили до краю...* /І.Багряний/; *Як страшно!.. Людське серце До краю обідніло* /П.Тичина/).

Переважній більшості фразеологізмів-інтенсифікаторів властива однозначність [4, 170], однак існують випадки, коли важко визначити належність інтенсифікатора дії до певної градаційної групи. Це пов'язано із багатозначністю фраземи, наприклад: *з (від) голови [аж] до ніг (до стіп)* – «1. Повністю, цілком. 2. Дуже» [6, 158]; *до щирця* – «1. Надзвичайно, глибоко, сильно. 2. Повністю, до кінця» [6, 782]; *в пух і прах* – «1. з сл. *розбивати, розбити*. Вщент, остаточно. 2. з сл. *розносити, рознести*. Дуже сильно» [6, 723].

Квантитативні фразеологічні одиниці на відміну від квантитативних прислівників у кожній з градаційних груп не мають поділу на смислові підгрупи. Проте вони вступають у синонімічні та антонімічні зв'язки з прислівниками міри і ступеня вияву інтенсивності дії, наприклад: *на заячий скік – мало, небагато; до пня – цілком, повністю, дощенту.*

Фраземи-інтенсифікатори формують синонімічні ряди, як, наприклад, синонімічний ряд із загальним значенням «повністю»: «1. (Без будь-яких залишків) *без останку; до цурки (цурочки); до [останньої] нитки (ниточки); до ноги; по зав'язку; до голки* [забрати, розділити і т. ін.] 2. (Повною мірою, цілковито) *з голови до ніг (з ніг до голови); з (від) голови до п'ят; (з) тілом і душею (душею і тілом); до [самих] кісток* [промокнути, проймати, висохнути і т. ін.]; *у (в) пух і прах* [розбити, рознести і т. ін.]; *на всі сто [процентів]*» [7, 98].

Подібні синонімічні ряди виникають за загальним значенням фразеологізмів-інтенсифікаторів. Проте в контексті фразеологізми рідко вступають у синонімічні зв'язки через обмежену сполучуваність (сильно: *як з відра* – із сл. *лити*; *як вогню* – із сл. *боятися*; *на всю вулицю* – зі сл. *кричати*, *галасувати* і под.). На відміну від прислівників-інтенсифікаторів квантитативні фразеологізми сполучаються в більшості випадків з одним дієсловом або з групою лексично споріднених дієслів (одновалентні фразеологізми). Така особливість лексичної сполучуваності фразеологічних одиниць пояснюється тим, що «значення багатьох стійких словосполучень є менш містким, ніж значення відповідних їм прислівників, вони мають вузьке предметне спрямування» [4, 168], наприклад: *без просипу* – «перев. із сл. *пити*. Постійно, безперервно, не протверезюючись» [6, 711]; *на сухар* – «зі сл. *схуднути*. Дуже, надзвичайно» [6, 701]; *як (мов, ніби і т. ін.) у пропасниці* – «з сл. *трястися, труситися, тремтіти* і т. ін. Дуже сильно» [6, 710]; *як (мов, ніби і т. ін.) на*

пуп – «з сл. *кричати, репетувати*. Дуже голосно, з великим напруженням, надривно» [6, 717]; *як(мов, ніби і т. ін.) порося на орчику* – «зі сл. *запищатися, величатися* і под. Дуже, надто і т. ін.» [6, 545].

Синонімічні зв'язки властиві передусім одновалентним квантитативним фразеологізмам, наприклад: *без останку, до останку, до цурки (до цурочки), до крихти* – із сл. *випити* (повністю); *до біса, по горло, цілу купу* – із сл. *зробити* (багато).

Проте є полівалентні квантитативні фразеологічні одиниці з вільною лексичною сполучуваністю (*у повному обсязі* – «нічого не виключаючи; цілком, повністю» [6, 457]; *до кінця* – «зовсім, повністю» [6, 297]; *через край* – «понад міру, дуже багато» [6, 310]; *до упаду* – «до повного виснаження, до знемоги» [6, 736]), наприклад: *І періщив з усієї сили долонею…*/І.Багряний/; – *Сам ти йди туди* [в чужу хату]! – *викрикнув зо всієї сили Корній* /У.Самчук/; *Рибалонька кучерявий З усієї сили Кинувсь в воду...* /Т.Шевченко/; *...Хотів вшкварить метелицю З усієї сили, Та не вшкварив* /Т.Шевченко/; *Страшна перевтома і голод виснажили до краю...* /І.Багряний/, *Як страшно!.. Людське серце До краю обідніло* /П.Тичина/; *А поїзди все-таки сунуть. Сунуть без перестанку і без кінця* /У.Самчук/; *...до Києва прибували багаті посли з дарами й приношеннями і без кінця вихваляли Мстиславового зятя...* /П.Загребельний/.

Отже, за характером включення в контекст адвербіальні квантитативні фраземи можна згрупувати так [9, 78–79]:

– фразеологічні одиниці, які сполучаються з дієсловами різних лексико-семантичних груп;

– усталені звороти, які сполучаються лише з певною лексико-семантичною групою дієслів (наприклад, з дієсловами мовлення і звуконаслідування, руху, чуттєвого сприйняття).

Імпліцитна інтенсивність дії «може актуалізуватися показниками поступовості досягнення результату (*поступово, не зразу* і т. п.), темпу (*повільно, швидко*), періоду часу, зайнятого дією (*за два місяці*)» [1, 23]. Так, фразеологізми поєднуються з дієсловами руху *іти, бігти, летіти, мчати* і позначають швидкість реалізації дії: *без пам'яті, на всіх парах, як (мов, ніби і т. ін.) на пожежу (на пожар), на всі лопатки, з усіх ніг* бігти. Фразеологізми, які поєднуються з дієсловами мовлення і звуконаслідування і позначають силу вияву звуку, гучність, у певному контексті набувають значення інтенсифікаторів дії, наприклад: *...і, щоб привернути на себе увагу бенгальського тигра, на весь голос співаєте* /О.Вишня/.

Подібні випадки необхідно розглядати з урахуванням валентності дієслів, їх можливої характеристики з погляду інтенсивності. Так, коли йдеться про інтенсифікацію стану, позначуваного дієсловом *спати* в певному контексті, то одним із інтенсифікаторів виступає фразеологізм зі значенням «міцно спати», наприклад: *Я заснув і спав, як камінь* /О.Олесь/.

На думку В.В.Розгон, «вживання фразеологічних одиниць як засобів вторинної номінації у ролі обставин випливає з конкретної потреби – охарактеризувати з певним експресивно-емоційним відтінком дію або процес щодо міри і ступеня..., часу тощо» [3, 98]. В свою чергу існують фразеологічні одиниці-інтенсифікатори дії, які є синонімічними відповідниками експресивних прислівників-інтенсивів на кшталт *нестримно, шалено, запально* тощо, наприклад: *з оприском*, з сл. *говорити, відповідати* і т. ін. – «запально...» [6, 588]; *від (з) усього серця* – «2. Нестримно» [6, 643]; *від щирого серця* - «1. перев. зі сл. *цілувати, вітати* і под. Палко, гаряче», «3. зі сл. *плакати, ридати* і под. Нестримно» [6, 643-644].

Отже, фразеологічним одиницям належить важлива роль як синтаксичним засобам вираження інтенсивності дії. На підставі дослідження ідентифіковано фразеологізми на позначення експліцитної інтенсивності дії (фразеологічні звороти міри і ступеня) та на позначення імпліцитної інтенсивності дії в реченні (темпоральні, просторові фразеологічні одиниці).

Література:

1. Бондарко А.В. Семантика предела // Вопросы языкознания. – 1986. – №1. – С.14–25.
2. Виноградов В.В. Избранные труді: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
3. Розгон В.В. Синтаксичні функції фразеологічних одиниць у структурі речення: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – К., 1999. – 173 с.
4. Сидоренко М.И. Из наблюдений над синонимическими связями наречных слов и фразеологизмов // Труды Самаркандского государственного университета. Новая серия: Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1970. – Вып. 178. – С.165–171.
5. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 279 с.
6. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104с.
7. Словник фразеологічних синонімів / М.П.Коломієць, Є.С.Регушевський; За ред. В.О.Винника. – К.: Радянська школа, 1988. – 200 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 439 с.
9. Эмирова А.М. О взаимодействии структурообразования фразеологических единиц и их функционирования в речи // Труды Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои: Вопросы филологической науки. – Новая серия. – Вып. 169. – С. 72-93.

Л.М.Голіченко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕОБРОБЛЮВАНОЇ ЗЕМЛІ ТА ПОЛЯ З-ПІД РОСЛИН